

DEBRECENI EGYETEM
BÖLCSÉSZTUDOMÁNYI KAR
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI INTÉZET

**A valakihez vagy valamihez tartozást kifejező helyneveink
a korai ómagyar korban**

Témavezető:
Dr. Tóth Valéria
egyetemi adjunktus

Készítette:
Szilágyi Andrea
V. magyar-pedagógia

Debrecen
2008

Bevezetés

Dolgozatom témája a valakihez, valamihez való tartozást kifejező helyneveink a korai ómagyar korban. A megvizsgált névanyag alapján próbálok összefüggést keresni a nevek jelöltsége, illetve jelöletlensége között. Arra voltam elsősorban kíváncsi, hogy a *Baski-patak* ('Bask település pataka') és a *Garadna pataka* ('Garadna település pataka') struktúrák mögött felismerhetők-e névrendszertani tényezők: van-e nyelvi oka a helyviszony kifejezésében megmutatkozó különbségnek. A névanyag, melyet e vizsgálat alkalmával felhasználtam a 2005-ben megjelent, HOFFMANN ISTVÁN által szerkesztett Korai magyar helynévszótár 1000–1350 1. Abaúj–Csongrád vármegye. A rendelkezésemre álló helynévanyagból figyelmen kívül hagytam azokat a helynévi adatokat, melyek magyar névként csak kis valószínűséggel értelmezhető latin kifejezések, illetve ha a név bizonytalan olvasatú, vagy bizonytalan módon rekonstruálható volt. A vizsgálatot egy-, illetve kétrészes helyneveken végeztem, de az adatbázisomban nem szerepelnek olyan helynevek, amelyek egyrészes, pusztaszemélynévből alakultak ki, hiszen ezek már magában a birtoklás tényében kifejezik a valakihez való tartozást. A névanyag vizsgálata során a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott helynévelemzési tipológiát alkalmaztam, így az elemzés alapjául az általa megadott lexémakategóriákat vettem. A helynevek etimológiájának, lexikális szerkezetének a megállapításához felhasználtam TÓTH VALÉRIA Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótárát (2001b), PÓCZOS RITA Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése (2001) című munkájában megjelent történeti-etimológiai szótárt, RÁCZ ANITA A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótárát (2007), KISS LAJOS Földrajzi nevek etimológiai szótárának I-II. kötetét (1988), továbbá a helynevekben megjelenő személynevek azonosítására FEHÉRTÓI KATALIN Árpád-kori személynévtár 1000-1301 (2005) című szótárát.

Vizsgálati szempontjaimat megpróbáltam minél több kategóriában kijelölni, hogy a helynevek jelöltségének és jelöletlenségének okait több oldalról is megvizsgáljam. Ehhez szolgált alapul TÓTH VALÉRIA Birtokos jelzős szerkezetű mikortoponimák a korai ómagyar korban (1996) című tanulmánya, illetve a Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban (Abaúj és Bars vármegye) (2001a) című könyvében a jelzős szerkezetekről írott tanulmánya. Ő figyelt fel arra a jelenségre, hogy vannak olyan névfajták, amelyek alakilag birtokos jelzős szerkezetűek, mivel

birtokos személyjel található rajtuk, de szemantikailag e helynevek jó részében nem a hagyományos funkció, nem a valóságos birtoklásviszony fejeződik ki. Például a *Hattyas pataka* víznévben szemantikailag birtoklásviszonyra való utalás nem fejeződik ki, az ilyen típusú nevekben a birtokos személyjeles forma a jelentés szempontjából egyenértékű az anélküli, azaz egy *Hattyas-patak*-féle víznévvel. Ennek megfelelően egy olyan rendszert alakított ki a birtokos jelzős szerkezetű helyneveken belül, amely már szemantikai nézőpontot is figyelembe vesz. Ezt a csoportosítást tekintem dolgozatom alapjának, és ezeken a csoportokon keresztül vizsgálom meg az adatbázisomba felvett névanyagot. A birtokos jelzős szerkezetű helyneveket az alábbi csoportokba rendezhetjük:

1. Jelöletlen birtokviszonyt tartalmazó helynevek:

- a) személyhez tartozás (pl. *Aba nagyút, Derzsbócs*)
- b) nem személyhez (többnyire helyhez) tartozás (pl. *Árok-szeg, Bátatő, Hodos-fő*)

Ezek előtagja tehát – mint a példákban is látszik – lehet személyt jelölő név, község vagy helynév, utótagjuk földrajzi köznévi lexéma, illetve helynévi alaptag.

2. Jelölt birtokos jelzős szerkezetű helynevek:

- a) személyhez tartozás (pl. *Dezsőboja, Ivánháza, Lászlótövis, Marcellfalva*)
- b) nem személyhez (többnyire helyhez) tartozás (pl. *Beregszásza, Borsovavára, Füzéralja*)

A. Valós birtokviszonyra utaló struktúrák (pl. *Apát tava, Folkus telke*)

B. Helyviszony kifejezése (pl. *Bajka völgye, Gönyű pataka*)

C. Osztály-egyed viszony kifejezése (pl. *Kőrös vize, Rakaca pataka, Sajó vize*)

D. Rész-egész viszony kifejezése (pl. *Csabaszurdoka szádja, Homok-hegy útja*)

E. Formális birtokos jelzős szerkezetek (pl. *Kőrös völgye*)

Nem valóságos birtoklásviszonyról van szó, a birtokos személyjel megjelenik a helynéven, de ez a személyjel funkciótlan. Szemantikailag ezek minőségjelzős szerkezetek, hiszen valaminek a tulajdonságát fejezik ki.

3. Alternáns párok: (pl. *Abaujvár ~ Abaujvára, Csépanföld ~ Csépanföldre*)

Olyan helynevek, amelyeknek birtokos személyjeles és anélküli változatuk is van, s ezek ugyanarra az objektumra vonatkoznak. A

variánsok kapcsán további vizsgálati szempont lehet az is, hogy melyik alak lehetett az elsődleges, és melyik alakulhatott ki később. Ez az elkülönítési szempont azért fontos, mert érdekes lehet annak kiderítése, hogy miért is kerültek az adott elemek a már meglévő helynévhez, vagy miért hagyták el, illetve egy időben való használatkor miért volt szükség mind a két alak használatára.

A dolgozatomban külön fejezetben foglalkozom majd azzal a jelenséggel, hogy a birtokos személyjel melyik névrészen jelenik meg az adott helyneveken. Az olyan helynevekben, ahol a valakihez vagy valamihez tartozás jelölt formában jelenik meg, a birtokos személyjel állhat:

- a) kétrészes nevekben a második névrészen pl. *Árok szege, Baranka útja, Haró völgye, Rásony völgye, Gétmonostora*
- b) kétrészes nevek első névrészeinek második névelemén pl. *Szekeresvölgye-fő*
- c) a helynévnek mindkét része tartalmazza a birtokos személyjelet, mint pl. a *Bottermehelye, Csabaszurdoka szádja*

A dolgozatomban figyelemmel vagyok továbbá a nevek által jelölt helyfajta is, ugyanis talán a különféle helyek neveiben a valakihez, valamihez való tartozás kifejezése más-más módon tükröződik. Ehhez alapul a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott helynévtipológiát (1993), annak helynévfajtákra vonatkozó fejezetét alkalmazom. A kategóriák: víznevek és vízföldrajzi helyek nevei, domborzati nevek, tájnevek, határnevek, településnevek, építmények nevei, határnevek és pontosabban meg nem határozható helyek nevei.

A dolgozatom szerkezeti ismertetése után szólnom kell a témában eddig megjelenő munkákról. Teljes összefoglaló munka még e kérdéskörben nem látott napvilágot, de többen tettek már említést tanulmányaikban a valakihez, valamihez tartozást kifejező helynevekről.

1. KÁZMÉR MIKLÓS és FÖLDES LÁSZLÓ munkáikban egy-egy konkrét lexéma kapcsolatának vizsgálata alapján tettek idevágó megállapításokat. FÖLDES LÁSZLÓ (1971) foglalkozik a dolgozatában a személynév + *telke* típusú helynevekkel. Megállapítja, hogy az ilyen típusú nevek mindig valakinek a 'birtokát' jelentik, mint pl: 1260: „Terram suam *Isoteluke*” (i. m. 420), tehát mindig valakihez való tartozást fejeznek ki, és valamilyen feudális birtokos család tulajdonában vannak. Sok ilyen

típusú név keletkezik a XIII. században, amikor a várnépek a volt királyi birtokokat szétosztották maguk között pl: *Csepántelek* ('Csepán nevű birtokos telke') (i. m. 427).

KÁZMÉR MIKLÓS (1970) a *falva* utótagú helyneveket vizsgálva megállapítja, hogy a *-falva* minősítőjelzős összetételű helynevekben a determináns a település nagyságára, fekvésére, keletkezési idejére, a lakosok etnikumára vonatkozó köznévi, míg a *-falva* birtokos jelzős összetételű helynevek determinánsa főleg személynév. A személynév + *falva* típusú nevek mindig csak másodlagosak, a kései *-falva* > *-falva* tendencia eredményének tekinthetők (i. m. 31). A birtokos jelzős összetétel az esetek nagy részében valódi birtokviszonyt fejez ki. Bizonyíték lehet erre az ide tartozó helynevek első adatként gyakran megjelenő latin szerkezet pl. *Apátfalva* 1322: *villa Abbatis*, *Balázsfalva* 1332-7: *villa Blasii* (i. m. 53). További bizonyíték, hogy egy-egy oklevélben a helynév személynévi előtagja, mint a birtokos neve külön is szerepel, illetve a *-falva* vagylagos nevei azonos település jelölésére is alkalmasak, pl. *Mihályfalva* ~ *Mihályi*, *Falkoslaka* ~ *Falkusfalva* (i. m. 53). A *-falva* utótagú helynevek kisebb részében, a helynév + *falva* típusú szerkezetekben az összetétel helyhatározós tartalmú lehetett. Például *Patakfalva* egy patak mellett települt falut jelölhetett, *Putnokfalva* pedig a szomszédságban lévő *Putnok* faluról kapta a nevét, ilyenkor mind a két településnév tovább él. Ugyanez megfigyelhető a víznév+ *falva* utótagú helyneveknél, mint például a *Hortobágyfalva* helynévben is, melynek névadási indítéka, hogy a *Hortobágy* patak mellett épült. Néhány helynév ~ víznév + *falva* csoportba tartozó név valódi birtokviszonyt is kifejezhet, mint pl: *Várfalva*, ahol a falu valóban az ott lévő vár tulajdonát jelöli. (i. m. 112). A patrocínium + *falva* grammatikailag birtokos jelzős szerkezetű nevek az esetek nagy többségében a település helyére utalnak: a templom mellett vagy körül lévő falura, pl: *Szentmártonfalva* a *Szentmárton* nevű templom körül épült falut jelöli. (i. m. 116). KÁZMÉR egyetért SZABÓ ISTVÁNNAL abban, hogy a *-falva* utótagú helynevek kialakulásának társadalmi okai voltak. A feudális birtok fokozatos kiterjedésével és a birtok osztódásával kezdett kifejezésre jutni az a kapcsolat, mely a birtokhoz, a földhöz, magához a településhez a birtokost fűzte (SZABÓ 1966: 136). A társadalmi változások nem követik mindig szorosan a névadási mód megváltozását, mivel sokszor találunk egyazon név esetében pusztán személynévi helynév ~ személynév + *falva* szerkezetű helynévingadozást, pl. *Csenkesz* ~ *Csenkeszfalva*. A birtokos személyjeles alakot többször felváltja a toldalék nélküli forma, ami KÁZMÉR szerint csak akkor következhetett be, ha a valódi birtokviszony megszűnt (i. m. 89). Ilyen például a szepesi *Ábrahámfalva*, amelynek első

megjelenése 1286: *villa Abraham*, majd 1402: *Abramfalua* és a legkésőbbi adatolás szerint 1864-66: *Ábrámfalu*.

2. Más szempontból közelít a témához JUHÁSZ DEZSŐ, KÁLMÁN BÉLA és ZELLIGER ERZSÉBET, akik a nevek tipizálása kapcsán tesznek kijelentéseket a birtokos jelzős szerkezetekkel kapcsolatban. JUHÁSZ DEZSŐ (1988) a tájnevek szerkezetét vizsgálva egytagú és többtagú nevekre osztja fel a neveket. A többtagú neveken belül alcsoportokat jelöl ki, annak megfelelően, hogy ezek a nevek képzettek vagy képzetlenek, továbbá a szintagmájuk és a szintagma jelöltsége és jelöletlensége alapján. Megállapítja, hogy a jelölt birtokos jelzős szerkezeteknek csak néhány esete utal birtoklásra, a nagy többség a térbeli viszonyítás nyelvi eszköze (i.m. 32).

KÁLMÁN BÉLA (1989) munkájában a helységneveket két nagy csoportra osztja: köznévből és tulajdonnévből keletkezett helységnevekre. A köznévből keletkezett helységneveken belül az *-i* képzős helynevekről azt mondja, hogy a XI-XII. században a valakihez vagy valamihez tartozást ez az *-i* képző fejezte ki. Ha személynévhez járult, azt jelentette, hogy az illető birtoka, mint pl: *Papi, Vasvári*; ha pedig köznévhöz, akkor melléknévképző volt, amelyhez a 'falu, szállás' hozzáértődött, ilyen típusú helynév a *Haraszi, Kereki, Telki* (i.m. 169). A tulajdonnévből keletkezett helységneveken belül a birtoklást kifejező helységnevekkel kapcsolatban azt látja, hogy a személynéven is megjelent az *-i* képző, amely már mutatta a birtoklás tényét, de a XII. század elejétől kezdve tömegesen bukkantak fel a *-laka, -háza, -telke, -földe, -szállása, -falva, -ülése* végű helységnevek, melyek első tagjaként a birtokos neve állt: *Dancsháza, Fülöpszállás* (i. m. 175). A kezdetben még beépítetlen birtokban a birtokos neve mellé a *-földe* vagy *-telke* utótag került, pl: *Bocfölde, Póstelek* (i.m. 175).

ZELLIGER ERZSÉBET (1991) a szóösszetétellel keletkezett helyneveket egy szokatlan nézőpontból vizsgálja meg: a grammatikai viszonyukat helyezi a középpontba, de utal a nevek helyfajtajához tartozására is. A birtokos jelzős szerkezetű neveket úgy határozza meg, hogy „valaki(k)nek a tulajdonában létet, illetve a valamihez való tartozást fejezik ki” (i. m. 547). Minden kategóriában vannak jelöletlen és jelölt birtokviszonyt kifejező helynevek. A jelölt birtokos jelzős összetett földrajzi helységnevek jellegzetes alakja a *laka, falva, monostora, földe, teleke, ülése, szállása, soka, háza* stb., a meghatározó tagjuk zömmel személynév, illetve személy tisztsége, foglalkozása (i. m. 547). Szerinte feltehető az, hogy a birtokos jelzős szoros szókapcsolat alkalmazása városnevekkel kapcsolatban keletkezhetett, és onnan terjedt tovább. A domborzati nevek esetében ha az előtag tulajdonnév, akkor valószínűleg

valóságos birtokviszonyt jelöl, mint pl: 1262: *Pachawelge* (i. m. 548). A nevek nagyobb részében a meghatározó tag is közszó, így a két tag között nem feltételezhető valóságos birtokviszony, hanem a két dolog olykor metonimikus, metaforás kapcsolatú pl: 1332-1335. *Orfev* (i. m. 548). Vízrajzi nevek esetében megjegyzi, hogy ha a birtokos jelző személynév, akkor a köztük lévő viszony valóságos, és ez jelölve is van, mint pl: 1308: *Ivanusfuka* (i. m. 549). Az alap- és meghatározó tag által jelölt dolgok szoros összetartozását, illetve a rész-egész viszony szemantikai tartalmát jelölt birtokviszonnyal szerkesztődött vízrajzi nevek fejezik ki pl: 1254: *Agaspataca* (i. m. 549). A határrésznevek esetében hívja fel a figyelmet arra, hogy ahol a birtokviszony jelölt, a szerkesztésmód egyértelmű pl: 1261/: *Kyralwta*. Viszont jelöletlen birtokviszony esetében, főleg ha bővítményi tag köznévvé, a valamivel valószínűbb birtokos elemzés mellett nem lehet kizárni a minőségjelzős szerkezetet sem, pl: 1263/: *Zaanuth*. (i. m. 550).

3. LŐRINCZE LAJOS (1947) a földrajzi nevek keletkezését vizsgálva beszél a valóságos birtokviszonyról. Az általa felállított rendszeren belül a műveltségi nevek kialakulását vizsgálva a keletkezés egy módjának tekinti, ha valaki birtokába veszi hosszabb-rövidebb időre a táj egy részét, akkor a környezete az ő nevével különbözteti meg azt a többi földterülettől. A birtoklás kifejezhető az -é birtokképzővel (*Ádámé, Jánosé*), vagy a birtokos, és a birtok jelzős kapcsolatával (*Gombásné völgye*) (i. m. 15). A nyelvi birtokviszony megváltozása mögött, amikor a birtokos jelzőből tulajdonságjelző lesz, sok esetben a valódi birtoklás megszüntetése áll, mint pl: a *Kovács János földjé*-ből *Kovács János-féle föld* lesz (i. m. 15). A valóságos birtoklás nyelvi kifejezésének legrégebbi formája az, amikor a birtokos neve minden rag, képző és járulék nélkül válik földrajzi névvé. Felhívja a figyelmet arra is, hogy néha a névalakulás alapja nem tényleges, hanem szimbolikus vagy fiktív birtoklás (i. m. 15). A földrajzi neveink nép-, személy-, foglalkozásnévből -i képzővel való képzése a XI-XII. században volt jellemző. Ez már nyelvi is kifejezi a birtoklást, mert az -i a mai -é birtoklasképzővel azonos, tehát a *Németiföld* 'a föld németé' szemantikai jelentésben írható le (i. m. 16).

4. Egy-egy terület vízneveinek a vizsgálata kapcsán beszél BENKŐ LORÁND és GYÖRFFY ERZSÉBET a birtokos jelzős szerkezetű helynevekről. BENKŐ LORÁND (1947) a székelyföldi víz- és helységnevek viszonyának vizsgálata közben azt állapította meg, hogy több másodlagosan keletkezett helységnév úgy alakult víznévvé, hogy egy birtokos jelzős összetétel elemévé vált. Azért ragadhat rá a vízre a birtokos

személyjellel ellátott utótag, mert a helység és a víz neve amúgy megegyezett, s a homonímia kiküszöbölésére ilyen módon kerülhetett sor (i. m. 260).

GYÖRFFY ERZSÉBET (2004) a Sajó vízgyűjtőterületének vízneveit vizsgálva állapította meg, hogy a jelölt formák használata nagyobb arányban fordul elő, mint a jelöletlené. A birtokos személyjeles forma a nagy többségben nem valóságos birtokviszonyt fejez ki, így ennek a jelöltségnek csak formális szerepe van, pusztán helynévképző értékű grammatikai eszköze, pl. a *Kabala pataka*, *Remete pataka* helynevek esetében. A személyt vagy csoportot jelölő közszó és földrajzi köznévi kapcsolatából alakult helynevek esetében a bővítményi rész valós birtokviszonyt fejez ki (*Cseh pataka*, *Király pataka*, *Zakariás pataka*), így a birtokos személyjel megjelenése a vízrajzi köznéven funkcionális. E funkciót a víznevekben azonban sajátosan kell értenünk, ezekben a nevekben a birtokviszony utalhat egyrészt arra, hogy a víz az előtagban megnevezett személy földjén folyik keresztül, másrészt arra, hogy a víz elnevezése a halászó jog birtokosáról történt; ez utóbbi névadási forma azonban elsősorban tavak esetében figyelhető meg (i. m. 137). Azoknak a vízneveknek az esetében, amelyek személynévi előtagúak, beszélhetünk valamiféle birtoklásról, de az ilyen típusú nevek utótagját vizsgálva megállapította, hogy az utótagoknak csak a fele van ellátva birtokos személyjellel. A vízrajzi közneveken feltűnő funkciótlan birtokos személyjel egyrészt a minőségjelzős szerkezetekben (*Kökényes pataka*), másrészt a megnevező szerepű névrész + fajtajelölő vízrajzi köznévi struktúrával jellemezhető, kiegészüléssel keletkezett nevekben (*Dubrówka* > *Dubrówka pataka*) fordul elő. A vízrajzi lexéma birtokos személyjele funkcionális is lehet. A valós birtokolást kifejező, jelölt birtokos jelzős víznevek előtagjai között találkozhatunk népnévvel (*Cseh pataka*), személynévi (*Brúnó pataka*, *Zakariás pataka*), valamint foglalkozásnévi előtaggal is (*Remete pataka*). A birtoklást nemcsak jelölt birtokos jelzős szerkezetek fejezhetik ki: a *Radon-patak* névben e viszonyra jelöletlen szerkezet utal. A birtokos szerkezet egy másik, a folyóvíznevekben szintén megjelenő funkciója a lokális viszonyra utalás, amely településnévi előtagú névszerkezetekben valósul meg (*Varbó pataka*) (i. m. 141).

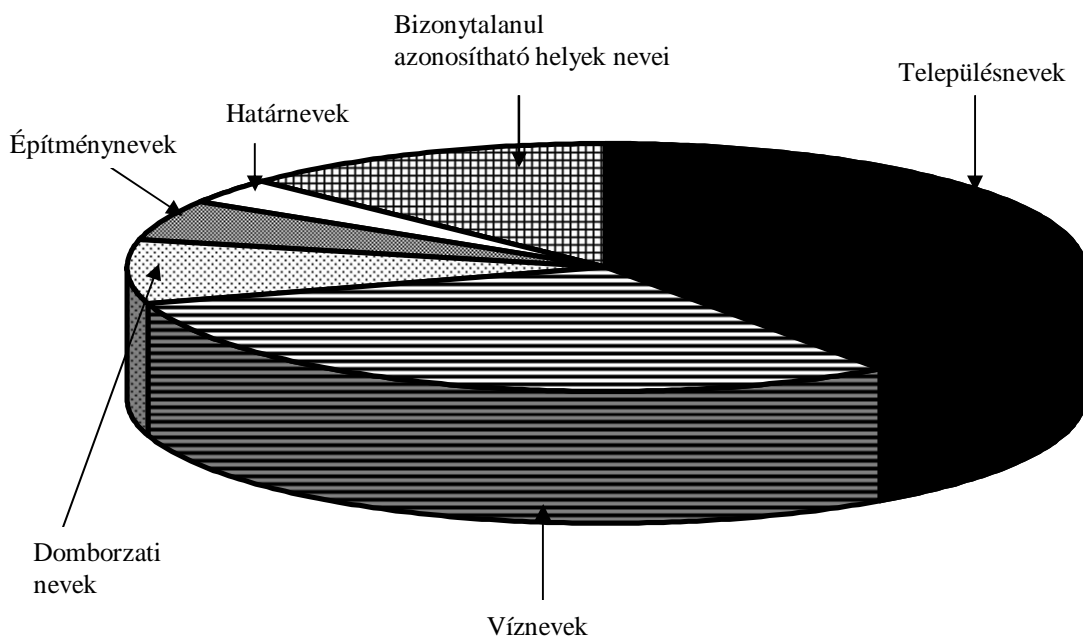
5. MEZŐ ANDRÁS (1996) a helyneveknek egy konkrét típusát a templomcímbeől alakult településneveket vizsgálta. Megállapította, hogy a köznévi utótaggal rendszerint jelölt, ritkábban jelöletlen birtokos jelzős szerkezetet alkotnak a helynevek. Szerinte valóságos birtoklással (tehát azzal, hogy valamely falu, szállás stb. ténylegesen védőszent tulajdona volt) csak nagyon ritkán számolhatunk, a névformák többségének inkább a következőféle általános jelentést tulajdoníthatjuk: 'az a falu, föld, szállás stb.,

amely X nevű templom környékén fekszik’ (i.m. 242). Ilyen például 1475: *Zenthpeterfalwa* ’az a falu, amely Szent Péter nevű templom környékén fekszik’ (i. m. 188). Szerinte birtoklásra gyanakodhatunk a győri *Szentalbertfalva* név keletkezésében, amelynek szemantikai jelentése: ’az a falu, amely Szentalbert tulajdonában volt’ (i. m. 242).

A fentiekben azt láthattuk, hogy többen felfigyeltek már arra a jelenségre, hogy a birtoklás tényét kifejező helynevekben a birtokos személyjeles alakok nem minden esetben fejeznek ki valóságos birtokviszonyt, vizsgálták ezek arányát, próbálták az okait feltárni. Dolgozatomban magam is teszek erre kísérletet, noha ez csupán távolabbról érintkezik a vizsgálati témámmal, hiszen a *Kökényes pataka* típusú formális birtokos jelzős szerkezetek esetében a valakihez vagy valamihez való tartozás mint szemantikai jegy nem fejeződik ki.

1. Jelöletlen birtokviszonyt tartalmazó helynevek

Dolgozatomban ebben a fejezetében többféle szempont alapján vizsgálom meg a jelöletlen birtokviszonyt tartalmazó helyneveket. A két szerkezeti típus (tudniillik a jelölt és a jelöletlen) megoszlása a következőképpen alakul: jelölt birtokviszonyt fejez ki a vizsgált névállomány 73%-a, jelöletlen birtokviszonyt pedig a nevek 23%-a. A jelöletlen birtokviszonyt kifejező szerkezeteken belül a helynévfajták szerint a következő megoszlást figyelhetjük meg:

A jelöletlen birtokviszonyt kifejező helynevek nagy része a településnevek közül kerül ki (40%), mint pl. *Csépántelek* 'Csépán nevű személy telke', *Németfalu*, *Jobbágytelek*, *Ároktő*. Viszonylag nagy százalékban képviseltetik még magukat a víznevek (30%): pl. *Hecse-patak* 'Hecse település pataka', *Csősz-patak*, *Topolnyica-fő*. Jóval 10% alatt marad viszont a jelöletlen birtokos jelzős szerkezetű típus a domborzati nevek (4%): pl. *Geréc-hegy* 'Geréc település hegye', *Bükk-fő*, illetve az építménynevek (5%): pl. *Aba nagyút* 'az Abák nemzetségének útja', és a határnevek (5%): pl. a *Hizérberek* 'Hizér település ligete', *Szarvas-homok* esetében. Továbbá vannak olyan helynevek is, amelyekről ma már nem tudjuk megállapítani, hogy milyen helyet jelöltek, ezek nagy százalékban (12%) fordulnak elő a vizsgált névállományban, mint pl. a *Hedrő-fő*, *Méra-horka*, *Szekeresvölgye-fő* helynevek.

A következőkben azt kívánom bemutatni, hogy a jelöletlen birtokviszony mennyiben fejez ki személyes tartozást, illetve mennyiben vonatkozik lokális természetű viszonyra, azaz mennyiben utal inkább valamihez való tartozásra.

1.1. Személyhez tartozást kifejező helynevek

A személyhez tartozást kifejező összetett jelöletlen birtokos jelzős szerkezetű helynevek között valójában két típusú funkcionális-szemantikai kategóriát találunk. Az egyik típusba azok a helynevek sorolhatók, amelyekben a birtoklást kifejező előtag földrajzi köznévi utótaggal kapcsolódik össze, S+F névstruktúrát eredményezve: pl. *Csépántelek*. A másik típusba tartozó helynevek jellegzetesen másodlagosan jöttek létre, mégpedig oly módon, hogy egy már létező helynév a birtokosra, ott lakó emberekre utaló jelzői előtagot kapott: az ilyen helynevekre funkcionálisan az S+M struktúra jellemző, és a (*Bócs*) > *Derzsbócs*-féle névalakok tartoznak közéjük. A két struktúra közül a jelöletlen birtokos jelzős szerkezeten belül, a személyhez tartozást kifejező nevekben az előző jóval gyakoribb: 85%-ban fordul elő, szemben az S+M struktúra 15%-os gyakoriságával. Ezen megoszlását az alábbiakban, helynévfajtánként haladva mutatom be.

1.1.1. Az S+F névszerkezetű helynevek

Az első típusú (S+F) névszerkezet esetén az előtagként álló lexéma többféle lehet, de az egyes helyfajtákba tartozó nevek között ebben a tekintetben mutatkoznak különbségek.

a.) A valaki(k)hez való tartozást kifejező településnevek esetén a nevek első névrésze nagy százalékban a régi egyelemű személynévek közül került ki. Ilyen típusú nevek: pl. *Botmonostor* (1320: *Bothmonostur*, KMHSz. 64), *Csépántelek* (1270: *Chepanteluk*, KMHSz. 75), melyekben a település előtagja a birtokost megjelölő *Both*, *Bot* (ÁSz. 146) és *Chepan* (ÁSz. 190) személynév. A *Lipótföld* (1344: *Lypolthfeld*, KMHSz. 174) első névrésze szintén a település birtokosára utal, egy *Lipolt*, *Lipolth* (ÁSz. 495) nevű személyre.

Az első névrész a lexikális-morfológiai elemzés alapján lehet népnév is. Az adott népcsoporthoz tartozást (az ott lakó embereket) fejezik ki a következő településneveink: *Németfalu* (1317: *Nemutfolu*, KMHSz. 200), *Oláhtelek* (+1283: *Olahteluk*, KMHSz. 206), *Orosztelek* ([1291–94]: *Vruzteluk*, KMHSz. 209), *Tótfalu* (1294: *Touthfolu*, KMHSz. 280). Egyik-másik névformában az előtag az adott népnévből alakult személynév is lehet.

Az előtagként álló lexéma lehet foglalkozást, címet jelölő szó is. A *Csősztelek* (1289/291: *Cheuzteluk*, KMHSz. 78), *Jobbágytelek* (1322/323/783: *Jobagyteluk*, KMHSz. 140), *Udvarnoktelek* (1319: *Vduornukteluk*, KMHSz. 285) településnevek képviselik ezt a kategóriát. Az előtag e nevekben arra utal, hogy a településeket csőszők, jobbágyok stb. lakták.

b.) Az építménynevek közül három jelöletlen birtokviszonyra utaló útnevet találtam. Ezek közül egy a valakihez való tartozást kifejező névelem lexikai kategóriája alapján nemzetségnév, a másik kettő pedig népnév. Az előbbi birtoklási viszonyra utal, az utóbbi pedig használói viszonyra, noha közöttük sokszor nem könnyű (és nem is lehet) határvonalat húzni. Az *Aba nagyút* (1315: *ad 1 viam magnam Aba nog wt vocatam*, KMHSz. 27) helynév előtagját azonosíthatjuk egyrészt az *Aba* nemzetség nevével, de értelmezhetjük esetleg a vármegye megjelöléseként is (TÓTH 2001b: 13),

A *Káloz út* ([+1077–95]>+158//403/PR.: *Kaluzwt*, KMHSz. 142) és a *Székely út* (1333: *Zekuluth*, KMHSz. 253) első névrésze népnév, az első a m. *káliz* 'izmaelita' főnévből keletkezett (FNESz. *Káloz*), és a helynév az általuk használt utat jelöli, az utóbbi pedig bizonyára a székelyek birtoklásának emlékét őrzi.

c.) A víznevek esetében személyt, vagy csoportot jelölő közszó és földrajzi köznévi utótagból alakult nevekre csak egy példát találtam. A *Csőszipatak* (1341: *Cheuspatak*, KMHSz. 78) előtagjában foglalkozást, címet jelölő közszó szerepel. A jelöletlen birtokviszony itt valószínű arra utal, hogy a víz az előtagban megnevezett csőszők lakta területen folyik keresztül. Ez az egy példa is azt bizonyítja, hogy a

víznevekre nem nagyon jellemző a személynévi, vagy személyt megjelölő előtag, hiszen ilyen típusú szavakhoz a nevekben meghatározóan kötődő birtoklás kifejeződése nem tipikus szemantikai funkciója a vízneveknek (GYÖRFFY 2004: 137).

d.) A pontosan meg nem határozható helyek neveinek csoportján belül, a valakihez való tartozást kifejező névelem lexikai kategóriái alapján legnagyobb számban a régi egyelemű személynévek képviseltetik magukat. A *Hedrő-fő* (+1058/300//403: *Heddreufew*, KMHSz. 125) helynév első névrésze egy *Heddreu* (ÁSz. 370) nevű birtokosra utalhat, de ugyanakkor kapcsolatba hozható egy *Hedreh* (1295/403: *Heydreh*, KMHSz. 125) nevű településsel is. Ebben az esetben a név már nem valakihez való tartozást jelöl, hanem egy már létező más objektumhoz való tartozást. A *Luka-szeg* (1293: *Lukazeg*, KMHSz. 178) és a *Luka-tető* (1293: *Lukatheteu* ~ *Lucatheteu*, KMHSz. 176) helynevek előtagjában megjelölt személy egy *Luka* (ÁSz. 499) nevű birtokos lehet.

Az első névrész lexikai kategóriája alapján találunk példát népnévre is, pl. *Orosz-tő* ([1322 u.]: *Oroztew*, KMHSz. 209), mely talán az ott lakó orosz nép birtoklási viszonyára utal, illetve hasonló birtoklási viszonyt fejez ki a *Halász-fenyér* (1192/374/425: *Halazfenyr*, KMHSz. 121) helynév is, de az előtag itt foglalkozást jelölő szó, és talán halász(ok) általi birtoklási viszonyt nevezhet meg.

1.1.2. Az S+M szerkezetű helynevek

Az ilyen típusú nevek második névrésze, az előző kategóriától eltérően, nem a helyfajtáját, hanem magát a helyet nevezi meg. Ilyen típusú neveket csak a településnevek között találtam. Az első névrész lexikális-morfológiai kategóriája alapján a nevek nagy része régi egyelemű személynév. A következő nevek képviselik ezt a kategóriát: pl. *Ábelbodony* (1263/466/476: *Abelbodon*, KMHSz. 27), mely egy *Abel* (ÁSz. 40) nevű birtokosra utal, és valószínűleg *Bodony* település osztódásakor egészült ki a tulajdonos nevével. A *Derzsbócs* ([1291–94]: in v. *Bolch Ders*, KMHSz. 82) településnév szintén a *Bócs* ([1291–94]: in *Bolch*, KMHSz. 57) település osztódásakor kapta meg a *Ders* (ÁSz. 243) személynévi előtagot, utalva ezzel a birtokos személyére.

Az előző típussal rokon kategóriaként szerepelnek azok a településnevek, amely első névrésze szentnévre utal, mint például a *Boldogasszonykeszi* (1263/466/476: *Boldogazonkezy*, KMHSz. 61) településnév, ahol a *Keszi* település osztódása a település templomának védőszentjének a nevét hívta jelzőként életre. Az előtagként álló

lexéma lehet nemzetségnév is, mint pl. az *Abaujvár* (1255, 1275: *Abaywar*, KMHSz. 27) településnév esetében, ahol az elsődleges *Újvár* (1198/226: *Viwar*) településnév a megkülönböztető előtagot a Hernád völgyében megtelepedett nemzetségről kapta (TÓTH 2001b: 14), s a név minden bizonnyal az 'Abák birtokában lévő Újvár'-ként értelmezhető.

A *Tótzábrány* ([1077-95]>347: *Toth Zabraan*, KMHSz. 281) előtagjában lévő tót népnév pedig valószínű arra utal, hogy *Zábrány* település osztódásakor az említett településrészt a tót népelemek lakták. Ezt a feltételezést bizonyítja, hogy *Zábrány* osztódásakor a másik része viszont *Magyarzábrány* néven élt tovább. Hasonló módon jöhetett létre a *Lovászhetény* ([1292-97]: *Lovashetyn*, KMHSz. 175) településnév is, de a birtokosi funkciót itt nem népnév, hanem a foglalkozást, címet jelölő *lovász* köznév fejezi ki. A *Lovászhetény* településnév szemantikai tartalma 'az a Hetény nevű település, amelyet lovászok laktak' formában írható le.

1.2. Nem személyhez tartozást kifejező helynevek

A nem személyhez tartozást kifejező összetett jelöletlen birtokos jelzős szerkezetű helynevek esetében a birtoklást kifejező helynévi előtag földrajzi köznévi utótaggal kapcsolódik össze, S+F névstruktúrát eredményezve: pl. *Hejő-tő* 'a Hejő patak torkolata'.

Az S+F szerkezetű helynevek e kategórián belül minden esetben lokális természetű viszonyra utalnak, s ennek megfelelően az előtagként álló lexéma is helynév vagy helyet jelölő közszó lehet.

a.) A nem személyhez tartozást kifejező helynevek között nagy számban fordulnak elő településnevek. Ezek a valamihez való tartozást kifejező névelem lexikai kategóriáit illetően, néhány név kivételével egyrészes helynévi kategóriával írhatók le, és az adott objektum valamely más helyhez való viszonyát fejezik ki. Az egyrészes helynévi kategória a nevek nagy részében patak-, vagy folyónév, és az így létrejött nevek azt fejezik ki, hogy a település valamely patak, folyó mellett, vagy annak valamely részén alakult. A *Bátatő* (+1015/+158//403/PR.: *Batatue*, KMHSz. 48) a *Báta* patak torkolatvidékére utal, a *Boldvakő* (1300, 1331: *Bolduaku*, KMHSz. 61) település nevének első névrésze pedig a *Boldva* ~ *Bódva* folyót jelöli, s arra utal, hogy a vár, illetve a település a folyó mellett fekvő sziklán, hegyen épült. A *kő* 'kúp alakú sziklacsúcs, sziklás hegy, hegyi vár' földrajzi köznév a késő középkorban épült hegyi várak nevében szerepel gyakran utótagként (TÓTH 2001b: 30).

Néhány ide tartozó településnév első névrésze egyszerű földrajzi köznév. Az *Ároktelek* (1347: *Aroktelek*, KMHSz. 37) és *Ároktő* (+1194/[1230 k.]: *Aructeu*, KMHSz. 37) településnevek előtagja a magyar *árok* főnévre vezethető vissza. Ez utóbbi név a *Csősz-árok* torkolati részére, tövére utal, amely metonimikus névadással keletkezett: a mikrotoponima átvonódott a környékén létesült településre (PÓCZOS 2001:20).

b.) A domborzati nevek nagy része úgy fejez ki lokális jellegű jelöletlen birtokviszonyt, hogy az első névrésze azt a települést, vagy területet jelöli meg, ahol az adott objektum található. Egyrészes helynév, pontosabban településnév az alapja a *Geréc-hegy* (1330/477: *Gerechygh*, KMHSz. 112) domborzati névnek, mely a 'Geréc település hegye' funkcionális-szemantikai tartalommal írható le. A *Szekeres-völgy* (+1263/+264: *Zekereswlg*, KMHSz. 253) első névrészenek eredete bizonytalan. Valószínű, hogy a szomszédos *Szepsi* település régi *Szekeres* nevéből keletkezett, így a völgy pontos elhelyezkedésére utal, mint az előbbi név esetében is láttuk. De az előtag jelentését magyarázhatjuk a *szekér* főnév -s képzős származékából alakult *szekeres* 'szekerész' foglalkozásnévből is, ez esetben az a szemantikai jegy fejeződik ki a névben, hogy a völgyben a királyi szekeresek útvonala húzódtott (TÓTH 2001b: 137), és ekkor nem valamihez, hanem valakihez tartozásra utal a név.

A domborzati nevek esetében az előtag nemcsak egyrészes, hanem kétrészes helynév is lehet, mint ezt a *Füzér-kő* (1248/326: *Fyuzerku*, KMHSz. 106) térszíni formát jelölő név is példázza. Ennek előtagja egy 'fűzfákkal szegélyezett vízfolyás' értelmű m. *Fűz-ér* víznev lehetett, az utótagja pedig a *kő* 'szikla' főnév (PÓCZOS 2001: 36), és arra utalhat, hogy az említett patak mellett, vagy annak közelében található a hegy.

c.) A más helyhez való viszonyt kifejező helynevek 50%-a a víznevek közül kerül ki. A leggyakoribb névalkotási forma ebben a csoportban amikor egy egyrészes vagy kétrészes településnévhez 'vízfolyás' jelentésű földrajzi köznév kapcsolódik. Előtagként leggyakrabban egyrészes helynevek állnak: jellegzetes víznevalkotási forma ugyanis az ómagyar korban a település neve + *patak* földrajzi köznév összetétele, s az így létrejött név 'a patak, mely az előtagban álló településen folyik vagy ott ered' funkcionális-szemantikai tartalommal írható le. Ilyen típusú víznev a *Bölzse-patak* (1317: *Belsepatak*, KMHSz. 66), amely tehát a fentiek értelmében 'a Bölzse településen folyó vagy ott eredő patak' funkcionális-szemantikai tartalmat fejez ki. Az előtag nemcsak a pontos elhelyezkedésre utalhat, hanem irányjelölő szerepe is lehet, ilyen

esetben az első névrész azt fejezi ki, hogy az adott névvel megjelölt patak mely település felől, esetleg felé folyik. Ilyen irányjelölő funkció fejeződik ki a *Szerencs-patak* (+1326/[1400 k.]: *Zerenchpatak*, KMHSz. 263) víznév esetében, és természetesen lehet ilyenről szó az előbb említett *Bölzse-patak* névben is.

Kisebb vízfolyás megnevezésére az *ér* 'patak' vízrajzi köznevet használják, de az ezzel alkotott víznevek funkcionális-szemantikai tartalma alapvetően megegyezik az előbb említett kategóriával. A *Szakál-ér* (1284/410: *Zakal er*, KMHSz. 247) és a *Kamut-ér* (1295/423: *Kamawlther*, KMHSz. 143) víznevek első névrésze például azt a települést jelöli (*Szakál*, *Kamut*), ahol ered, vagy ahol a – mint már volt szó róla – átfolyik az említett vízfolyás.

A víznevek körében a *-tő*, *-fő* utótagú vízrajzi köznévvvel ellátott nevek a víznévben megjelenő patak valamely részét jelölik meg, pontosabban a *-tő* a patak torkolatát, a *-fő* annak forrását. Az előbbire példa a *Hejő-tő* (1261/271: *Heuiotheu*, KMHSz. 126) 'a Hejő patak torkolata' és az *Enyes-tő* ([1330k.]: *Hehnestu*, KMHSz. 91) 'az Enyes (-ér) torkolata' szemantikai tartalmú víznevek. Szerkezeti szempontból jelentős számban fordulnak elő a víznév + *fő* 'forrás' földrajzi köznévvvel összetétellel keletkezett víznevek is, ilyen pl. a *Karán-fő* (+1183/326/363: *Karanfeu*, KMHSz. 144) 'a Karán patak forrása' és a *Szomolnok-fő* (1255: *Zumulnukfeu*, KMHSz. 267) 'a Szomolnok patak forrása' jelentésű vízneveink.

A *-tó* utótagú víznevek első névrészeként állhat településnév, ebben az esetben az adott tónév az 'X település tava' szemantikai tartalommal írható le. Az előtag azonban lehet víznév is, ekkor az előtagban megnevezett folyó, patak valamely tószzerű részét jelölheti a kétrészes név. Az előbbire példa a *Razsán-tó* (+1285/572: *Rasanto*, KMHSz. 230), melynek első névrésze a *Razsán* település, a tónév funkcionális szerkezete tehát 'Razsán település tava', az utóbbit a *Szartos-tó* (1270/369: *Sartostou*, KMHSz. 249) típusú nevek képviselik, melynek előtagja a *Szartos* víznév, és szemantikai tartalma 'az a tó, mely a Szartos folyó holtága, tószzerű része' (TÓTH 2001b: 135).

A más hellyel való kapcsolatot kifejező víznevek előtagja nemcsak helynév, hanem helyet jelölő közszó is lehet. Ennek bizonyítéka egyrészt a *Megye-patak* (1350: *Megyepatak*, KMHSz. 184), melynek első névrésze egyszereű földrajzi köznévvvel, a víznév tehát a *megye* 'határ, mezsgye, határ, szél, vég' földrajzi köznévvvel és a *patak* 'vízfolyás' földrajzi köznévvvel az összetétele, s települések vagy földterületek, telkek közötti határfolyó lehetett (TÓTH 2001b: 101). Az ilyen víznévi struktúra nem túl

gyakori, és az előtagban szereplő földrajzi köznévi funkcionális szempontból minden esetben a víz elhelyezkedését fejezik ki. Hasonló névstruktúrát mutat továbbá a *Vár-tó* víznév is (1247/465: *Wartow*, KMHSz. 195), melynek első névrésze építményt jelölő közszó, pontosabban a szegedi várra utal a köznévi *vár* szó, szemantikai tartalma pedig 'az a tó, amely a szegedi vár környékén található'.

Néhány név esetében többféle magyarázat adható a nevek elő- és utótagjának viszonyát illetően. A *Bükk-fő* (1270/272: *transit locum lutosum Bykfev vocatum*, KMHSz. 68) név előtagja például a *Bükk-patak* elliptikus formájával lehet egyrészt azonos, de az is lehetséges, hogy a *Bükk-erdő* név rövid változata. Az utótag értelmezése is ennek következtében kettős: egyrészt a *fő* 'vizek, patakok forrása' jelentésben a 'Bükk-patak forrása' szemantikai tartalommal írható le, de a *fő* 'helyek valamely (felső)része' jelentésben értelmezhető a 'Bükk-erdő valamely részénél található' szemantikai jelentéssel (TÓTH 2001a:150). A *Bükk-patak* (1270/272: *Bykpotok*, rivus KHMSz. 68) név előtagjának értelmezése szintén bizonytalan: egyrészt lehet köznévi, a *bükk* fanév, esetleg gyűjtőnévi 'bükkerdő' szerepben, és lehet tulajdonnév, mely a közeli *Bükk-erdő* nevének megrövidült alakjával azonosítható (TÓTH 2001b: 36). E dolgozat keretében a névvel csak az utóbbi esetben kell számolnunk.

A víznevek esetében gyakori a kétrészes helynévi előtag is, ezt figyelhetjük meg a következő víznevekben: a *Hárs-patak-fő* (1330: *Haaspatokfew*, KMHSz. 124) egy közvetlenül nem adatolható *Hárs-patak* víznév forrásának a jelölésére szolgált, ugyanez a szemantikai tartalom fejeződik ki a *Forró-patak-fő* (1338/396: *Turrowpatakfew*, KMHSz. 104), és a *Mély-patak-fő* (1303/352//450: *Melpothokfew*, KMHSz. 185) víznevek esetében is. A víznevek előtagja mindegyik esetben minőségjelzős szerkezet, és a patak körüli növényzetre, annak méretére vagy hőmérsékletére utal, s ezek a nevek már önmagukban is egy vízfolyást neveznek meg, és a hozzájuk kapcsolódó *-fő* utótag ezek forrását hivatott jelölni.

d.) Az itt tekintetbe vehető határnevek mindegyikében a lokális viszonyt településnévi előtag fejezi ki. Egyrészes helynév (településnév) áll például a *Csálya-kerek* (1325: a-es detruncatas cca. *Chalakerek*, KMHSz. 71), a *Hizér-berek* (+1209/XVII.: *frutecem, quod dicitur Hizerberek*, KMHSz. 130) vagy a *Pázmány-reketye* (1299: *Paznan Rekethya*, KMHSz. 219) nevekben, s a névszerkezet arra utal, hogy az adott helyek *Csálya*, *Hizér*, *Pázmány* településen találhatók.

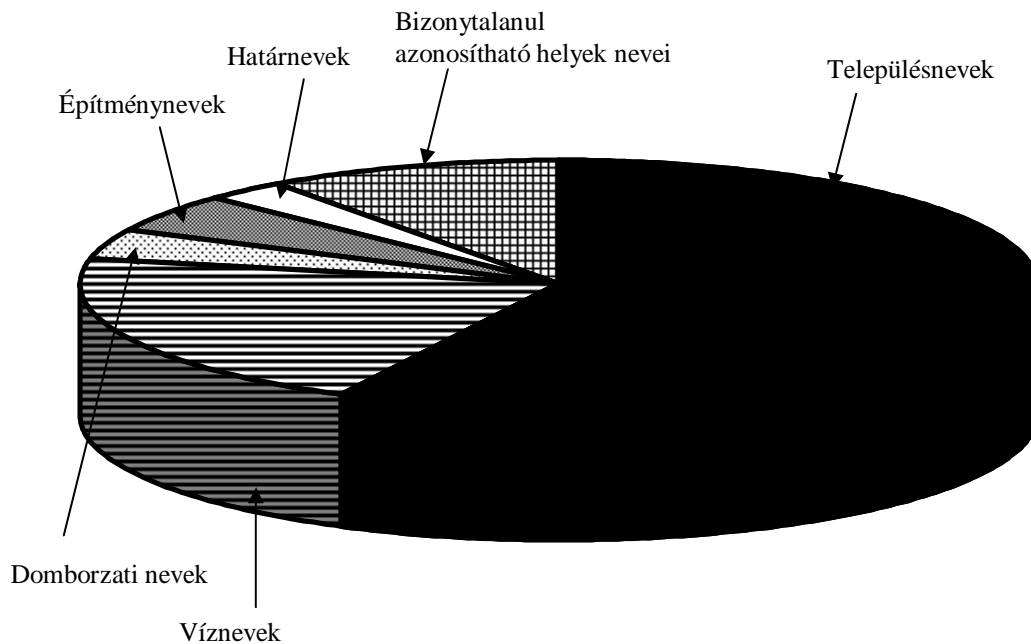
e.) Bizonyos helynevek esetében (a nagy időbeli távolság miatt) pontosan nem határozható meg az a helyfajta, amelybe tartoznak. Ezek első névrésze a nevek nagy többségénél egyrészes helynév, ezen belül is településnév, így kifejezve az adott objektumnak a településhez való viszonyát. A *Gard-fő* (1330: *Gordfew* ~ a *capite* cd. *Goord*, KMHSz. 111) utótagjában szereplő *-fő* földrajzi köznévv gyakran szerepel a korban településnévi előtaggal, egyelőre pontosabban nem meghatározható jelentésben (TÓTH 2001b:62). A *Méra-horka* (1256: *Merahorka*, KMHSz. 186) helynév a *Méra* település nevének és a *horka* 'hegyecske, kis hegy' szláv közsónak az összetétele, de a közsóból a szláv nyelvekben helynév is alakult, így az utótag egy szlovák *Horka* helynév átvétele is lehetett. Nem zárhatjuk ki a *korh* 'vízmosta árok, mélyút' szó birtokos személyjeles származékával való azonosítást sem (TÓTH 2001b: 101), de ekkor a név már a dolgozatomban tárgyalt másik nagy kategóriába, a jelölt birtokviszonyt kifejező helynevek kategóriájába tartozik. Ilyen bizonytalanul azonosítható helyek még a *Rád-taró* ([+1077-95]>+158//403/PR.: *Radatorla* ~ *Rada torla*, KMHSz. 228) és a *Hagymás-tő* (1211: *Hagimastuh*~*Hagmastuh*, KMHSz. 120) nevek is.

Mint a víznevek esetében is láttuk, nemcsak egyrészes, hanem kétrészes helynév is állhat a helynév előtagjaként. Ilyen típusú név a *Szekeresvölgye-fő* (1331: *Zekereswlgefeu*, KMHSz. 253), mely a *Szekeres-völgy* helynévvel bizonyára párhuzamosan használt *Szekeres völgye* névből és a *fő* földrajzi köznévből alakult, s talán a völgy valamely részét jelölhette. A *fő* lexéma jelentése nem határozható meg pontosan, e névben talán 'valaminek a felső része, vége' értelemben használatos (TÓTH 2001b: 137).

2. Jelölt birtokviszonyt tartalmazó helynevek

Dolgozatomnak ebben a fejezetében a jelölt birtokviszonyt kifejező helyneveket vizsgálom meg. Mint az előző fejezetben is utaltam rá, a jelölt birtokos jelzős szerkezetű helynevek jóval nagyobb arányban – a vizsgált névanyag 73%-ában – fordulnak elő, mint a jelöletlenek. Ez az arány azonban nem tükrözi egyértelműen a valós birtokviszonyt, mivel vannak közöttük olyan nevek is, amelyeken a birtokos személyjel megjelenik ugyan, de ehhez a személyjelhez nem kötődik valós birtoklást kifejező funkció. Ezekkel a formális birtokviszonyt kifejező helynevekkel külön fejezetben foglalkozom.

A helynevek helynévfajták szerinti megoszlását vizsgálva (lásd az alábbi diagrammon) azt láthatjuk, hogy ebben a kategóriában is – hasonlóan a jelöletlen birtokos jelzős szerkezethöz – a legnagyobb százalékban (58%) a településnevek képviselik magukat, pl. a *Marcelfalva* 'a Marcel nevű személy tulajdonában lévő falu', *Apátifölde*, *Bökényfalva* stb. helyneveink képviselik ezt a típust.

A víznevek szintén nagy arányban (21%) találhatóak meg a jelölt birtokviszonyt kifejező helyneveken belül, példának hozhatók erre a névfajtára a *Szikszo pataka* 'Szikszo településhez tartozó patak', *Dubröka pataka*, *Csákány pataka* stb. víznevek. A jelöletlen birtokos jelzős szerkezettípushoz hasonlóan itt is jóval 10% alatt maradnak az építménynevek (5%): pl. *Dávid hida* 'a híd, mely egy Dávid nevű személy tulajdonában van', *Baranka útja*, és a domborzati nevek (4%): pl. *Nagy-gyűr völgye* 'a Nagy-gyűr kiemelkedésről lefutó völgy', *Császár völgye*, illetve a határnevek (3%): pl. *Szeben rétje* 'Szeben település rétje', *Dékán gyümölcsöse* 'Dékán nevű személy, vagy ilyen tisztségű személy gyümölcsöse' stb. esetében. A jelölt birtokviszonyt kifejező helynevek esetében is találhatunk olyan neveket, amelyekről ma már nem tudjuk egyértelműen megállapítani, hogy milyen helyet jelöltek, ezek a nevek a vizsgált névanyag 10%-át teszik ki, és például az *Árok szege*, *Örény foka*, *Bába szöge* nevek képviselik ezt a kategóriát.

A következőkben azt kívánom bemutatni, hogy a jelölt birtokviszonyt kifejező helynevekben a birokos személyjel mennyiben fejez ki valós birtokviszonyt, illetve ezek a valós birtokviszonyra utaló struktúrák hogyan fejezik ki a személyhez, illetve más helyhez tartozás viszonyát.

2.1 Személyhez tartozást kifejező helynevek

A jelölt birtokos jelzős szerkezetű, valamely személyhez való tartozást kifejező helynevek – hasonlóan az azonos kategóriába tartozó jelöletlen nevekhez – a funkcionális-szemantikai elemzés szempontjából kétféle szerkezeti típussal írhatók le. Mindkét típus előtagjaként valamilyen sajátságot kifejező névelem áll, a különbség az utótagjukban van. Az első típusba (S+F) tartozó nevek utótagja a hely fajtáját jelöli meg, mint pl. a *Császár völgye* név esetében. A második típusba (S+M) olyan nevek sorolhatók, amelyek utótagja egy már létező helynév, előtagja azonban minden esetben a birtokosra vagy az ott lakó ember(ek)re utaló személynév, vagy személyt jelölő köznévi, mint a *Tard > Panyittardja* helynév esetében. Az S+F szerkezetű nevek jóval gyakoribbak, hiszen előfordulási arányuk 94%-os, szemben a megnevező szerepű utótaggal ellátott, S+M szerkezetű nevek alig 6%-os előfordulásával.

2.1.1. Az S+F szerkezetű nevek

a.) Ezt a szerkezeti típust a legnagyobb számban a településnevek képviselik. Előtagjuk alapján a nevek nagytöbbsége a régi egyelemű személynévek közül kerülnek ki, mint. pl. az *Ábrahámfalva* (1292>XIX.?: *Abrahámfalva*, KMHSz. 28), *Bodófelde* (1327/370: *Bodoufelde*, KMHSz. 58), *Fülöplaka* (1323/332: *Phyluplaka*, KMHSz. 106), *Györgytelke* (1292/407: *terra Georgy*, KMHSz. 118.), *Mátyusegyháza* (1341: *Matyuseghaza*, KMHSz. 183) stb. nevek esetében, és a bennük birtokosként megjelenő személyek nevei az Árpád-kori személynévállományban jól ismertek, lásd pl. 1079-80: *Abraham* (ÁSz. 40), 1222/550: *Bodou* (ÁSz. 130), 1274>1340: *Phylup* (ÁSz. 640), 1138/329: *Gyurg* (ÁSz. 358), 1237-1240: *Matius* (ÁSz. 530).

Többelemű személynév fejezi ki a valakihez való tartozás viszonyát a *Bitakunpéterfelde* (1346: *Bytakunpeturfeulde*, KMHSz. 57) vagy a *Gácsmihályfelde* (1330: *Gachmihalfeulde*, KMHSz. 108) településnevek esetében.

A településnevek kialakulásánál sajátságot kifejező névelemként találunk példát szentnevekre is, az így alkotott nevek általában a falu templomának védőszentjére

utalnak vissza, mint például a *Boldogasszonyfalva* (1332–5/PR.: *Bodughassunfolua*, KMHSz. 61) és a *Szentmihályfalva* (1330: *Scentmihalfolua* KMHSz. 256) nevek előtagjában megjelenő 'boldogságos úrnő, Szűz Mária' jelentésű *Boldogasszony* és a *Szentmihály* patrocínium. A *Boldogasszonyfalva* névből keletkezett redukcióval az *Asszonyfalva* (1337: *Azunfalwa* ~ *Azunfalua*, KMHSz. 38) variáns, s az említett névnek ismerünk olyan szinonim változatát is, melyben a földrajzi köznévi utótag módosul: *Boldogasszonyháza* (+1256: *Bodugazunhaza*, KMHSz. 61).

Személyhez tartozást kifejező funkcióban állhatnak még személyt jelölő köznevek is, mint például foglalkozást, címet jelölő szavak, illetve néprnevek. Az előbbire példa az *Apátfalva* (1338: *Apathfalva*, KMHSz. 34) névforma, amely arra utal, hogy a falu egy *apát* 'kolostor élén álló nemes, főpap' birtokában volt (PÓCZOS 2001: 19). Az utóbbira pedig példa lehet az *Oláhtelke* (1324: *Olahteluke*, KMHSz. 206) névforma, melynek előtagjában az *oláh* 'román' néprnév található, s a bihari oláhok első nyomát őrzi a település (RÁCZ 2007: 208).

b.) A valakihez való tartozást kifejező birtokos jelzős víznevekre jóval több példát találtam, mint a jelöletlenekre. A sajátságot kifejező névelem a legtöbb név esetében személynévi eredetű. A *pataka* birtokos személyjellel ellátott nevek 'olyan patak, amely egy bizonyos X nevű ember földjén, birtokán folyik' szemantikai tartalommal írhatók le, és a *Zakariás pataka* (1315/339: *Zacharispothoka* ~ *Zachariaspothoka*, KMHSz. 304), *Tiba pataka* (1270: *Tyba potoka*, KMHSz. 277) víznevek adhatók rá példának és a bennük a régi egyelemű 1211: *Zacharies* (ÁSz. 837), 1204: *Tyba* (ÁSz. 752) személynévek jelennek meg birtokos jelzői szerepben. Amint arra már korábban utaltam, a víznevekben a birtokosi funkcióval azonban csak áttételesen számolhatunk, s 'Zakariás, Tiba stb. földjén átfolyó patak' jelentésben értelmezhetők ezek a névformák.

A *-tó* 'nagyobb természetes állóvíz' birtokos személyjeles *-tava* alakjához szintén kapcsolódhat személynévi előtag, és valószínű, hogy az adott személy birtokán lévő tavat vagy még inkább az ottani halászójog birtokosát nevezi meg, mint pl. a *Leuke tava* (1329: *Leucatoa*, KMHSz. 174), *Péntek tava* (1320: *Pentectoa*, KMHSz. 221) nevek esetében. Az előbbi egy +1135: *Leuca* (ÁSz.491), az utóbbi pedig egy 1202-3/500 k: *Pentek* (ÁSz. 624) nevű személyt nevez meg birtokosként.

Nemcsak személynévvvel, hanem foglalkozásnévvvel is kifejezhető a birtokosi viszony, erre például a *Kovács pataka* (1324: *Konachpotoka*, KMHSz. 161) víznevet említhetjük meg, amely valószínűleg arra utal, hogy egy kovács(ok) által lakott

területen folyt keresztül a patak. A magyar *apát* és *ispán* méltóságnevek jelennek meg birtokosi viszonyt kifejezve az *Apát zátonya* ([+1077–95]>+158//403/PR.: *Apattoa*, KMHSz. 34) és az *Ispán tava* (+?1248>393: *Spanthoa*, KMHSz. 136) vízrajzi nevek esetében.

c.) A domborzati nevek sajátsgot kifejező első névrésze nagyon ritkán nevez meg valamilyen személyt, tehát a személynév + birtokos személyjeles földrajzi köznévi utótagú nevek erre a típusra nemigen jellemzőek. Ezt bizonyítja, hogy az általam vizsgált névanyagban csak néhány példát találtam erre a kategóriára, mint a *Császár völgye* ([+1235]/350/404: *Chazarwelge*, KMHSz. 72) helynevet, aminek előtagja egyrészt lehet a magyar *császár* méltóságnév, de sokkal valószínűbb, hogy egy 1212: *Chazar* (ÁSz. 179) nevű személy birtokosi funkcióját jeleníti meg.

d.) A határnevek közül az általam vizsgált nevek mindegyike valamilyen erdőt, gyümölcsöst jelölt meg, és első névrésze ezeknek a neveknek azt a személyt nevezi meg, aki birtokolja a területet. Egyelemű személynév képezi az alapját a *János fája* ([1230]/231: *Yanusfaya*, KMHSz. 138), és a *Csákány körtvélye* (1330: a. piri *chakankurtuele dicti*, KMHSz. 70) helyneveknek, az előző egy a 1131: *Ianus* (ÁSz. 404), az utóbbi egy 1225: *Chakan* (ÁSz. 176) nevű személy birtoklásának állítva emléket. A *Dékán gyümölcse* (1272/419: ad fructus, qui dicitur *Dekan Gemulshe*, KMHSz. 81) helynév első névrésze nemcsak személynévként (1272/1419: *Dekan*, ÁSz. 240) értelmezhető, hanem a *dékán* 'tíz ember előljárója, esperes' jelentésű címet jelölő szóként is. Kételemű személynév jelenik meg a *Verespéter ligete* (1341: *Verespetvrligety*, KMHSz. 299) névben, illetve a *szolga* személyt általában megnevező szó jelöli a minden bizonnyal inkább csak használói, mint birtokosi viszonyt a *Szolga erdeje* (1350: *Zulgaerdei*, KMHSz. 266) helynévben.

e.) Az építménynevek közül azokat a neveket, melyek egyben településneveket is jelölnek, mint például az *Ábráymonostora*, *Pálmonostora* nevek, a településneveknél részletezem. A jelölt ~ jelöletlen birtokviszonyt kifejező alternáns párokat pedig (*Aba nagyút* ~ *Aba nagyútja*, *Abaujvár* ~ *Abaujvára*, *Csáki út* ~ *Csák útja*) külön fejezetben mutatom be. A többi név esetében a valakihez való tartozást kifejező névrész egyelemű személynév, és utótagjuk alapján jelölhetnek hidat, mint a *Dávid hídja* (1321: *Dauidhyda*, KMHSz. 80) és a *Szemdi hídja* (1281: *Zempdyhyda*, KMHSz. 254), ahol az első névrész egy *Dávid* (+1086: *Dauid*, ÁSz. 236), illetve egy *Zemdy* (1281, ÁSz. 944) nevű személy birtoklására utal. Építményre utalnak még a *malom* földrajzi köznévvvel alkotott jelölt birtokos jelű nevek is, mint amilyen a *Henc*

malma (1286: *Hench molna*, KMHSz. 127), amelynek személynévi előtagjához lásd 1226: *Hench* (ÁSz. 376).

A *kútja* 'ásott vagy fúrott ívóvíz-kivételi hely' földrajzi köznévi utótag személynévi előtaggal összekapcsolódva arra utal, hogy a kút kinek a tulajdonában van, illetve ki hozta létre az adott objektumot. Ilyen birtoklási viszony fejeződhet ki egy 1256: *Chaba* (ÁSz. 173) és egy *Gyula* (1141-1146: *Jula*, ÁSz. 340) nevű személy birtokában lévő *Csaba kútja* (1267/380: *Chabakuta*, KMHSz. 70) és *Gyula kútja* (1258/259: *Julakuta*, KMHSz. 119) helynevekben.

f.) A személyhez tartozást kifejező jelölt birtokviszonyt tartalmazó nevek között is találhatunk olyan neveket, amelyek esetében ma már nehéz eldönteni, hogy milyen helyre utalt valójában. Ezek előtagja általában valamilyen személynév vagy személyt jelölő közszó. Ilyen pontosan meg nem határozható helyek pl. a *Bába szege* (+1262/XIV.: *Baba zuge*, KMHSz. 40) melynek előtagja a m. *bába* 'vénasszony' jelentésű főnév, vagy az ebből alakult 1111: *Baba* (ÁSz. 81) személynév, utótagja pedig a *szög* ~ *szeg* 'szöglet, sarok' vagy 'falurész' földrajzi köznévi jelölt birtokos jelzős alakja. Továbbá ide tartozik még a biztosan nem azonosítható helynévfajta jelölő *Becs kapuja* (1332: *Bechkapua*, KMHSz. 49), *Fülöp öréme* (1212/397/405: *Pilipewreve*, KMHSz. 106), *Tamás égere* (1270: *Thamasegre*, KMHSz. 271) helynevek, az általuk birtokosként megjelölt személyek pedig 1211: *Bech* (ÁSz. 99), 1244>1422/1481: *Philip* (ÁSz. 638), 1270: *Thamas* (ÁSz. 749). A *Fülöp öréme* név talán vízzel kapcsolatos helyet jelölhetett, a *Tamás égere* pedig egy határban álló fát vagy pedig egy égererdőt nevezhetett meg. A bizonytalansági tényezők miatt azonban inkább csak itt számoltam velük.

2.1.2. Az S+M szerkezetű helynevek

A személyhez való tartozást kifejező jelölt birtokviszonyt tartalmazó nevek között kis számban találunk példát az S+M szerkezeti típusra. Kizárólag a településnevek képviselik ezt a kategóriát, s az előző típustól eltérően itt a nevek második névrészében nem a fajtajelölő földrajzi köznevet találjuk, hanem egy már létező helynevet. Előtagként pedig valamilyen személynév áll, kifejezve azt, hogy az adott település vagy településrész – általában településosztódás révén – kinek a birtokába került. Keletkezéstörténeti szempontból ezek a nevek jórészt szintagmatikus szerkesztéssel keletkeztek, úgy mint a *Panyittardja* (1248/326: *Panithordia*, KMHSz. 216) településnév, melynek előtagja a Miskolc nb. *Panyit*-ra mint birtokosra utal

(PÓCZOS 2001: 63), továbbá a *Kelemenésnyékje* (1293>436: *Kelemenésneky*, KMHSz. 148), melynek bővítményi része a Nyéki Torosztál fia *Kelemen* alnándori poroszlóra utal, és a *Kelemen* személynév -s képzős származéka lehetett, mely becéző formában volt használatos a korban (PÓCZOS 2001: 44). A *Pályi* és *Palota* településnevek osztódásakor szintén a birokosra utalás jelenik meg a nevek előtagjában oly módon, hogy *Pályi* osztódásakor egyik részét egy 1212/1397/1405: *Mays* (ÁSz. 563), másik részét egy *Ern(y)e fia István* nevű személy kapta, így keletkeztek a *Majspályija* (1322: *Moyspaulia*, KMHSz. 179) és az *Ernyefiaistvánpályija* (1322: *Ernefyastephanpaulia*, KMHSz. 93) településnevek (RÁCZ 2007: 92, 180). A *Palota* helynevet egy időben *Kelemenéspalotája* (+1247/+284//572: *Kelemenus palotaya*, KMHSz. 148) és *Pongrácpalotája* (+1247/+284//572: *Pangrach palataya*, KMHSz. 225) néven is említik, valószínűleg azért, mert a birtok különböző részeit egy már említett *Kelemen*, illetve egy 1208/1359: *Pangrach* (ÁSz. 611) nevű személy birtokolta.

Szintén településosztódással keletkezett a *Mindszentmálása* (1327: *Mendscenthmalasa*, KMHSz. 188) névforma, melynek előtagjában azonban patrocínium áll, s arra utal, hogy a *Mindszentek* tiszteletére szentelt templomról ismeretes *Málás* településről van szó (TÓTH 2001b: 219).

2.2. Nem személyhez tartozást kifejező helynevek

A nem személyhez tartozást kifejező jelölt birtokos jelzős szerkezetű helynevek is a funkcionális-szemantikai elemzés alapján két kategóriába sorolhatók. A nevek nagy százalékban (90%) az S+F szerkezetű nevek közül kerülnek ki. Ezekben a kétrészes nevekben a sajátást kifejező előtag általában helynévi lexéma, mint pl.a *Haró völgye* 'a völgy, mely Haró település része' funkcionális-szemantikai jelentéssel írható le, s az ilyen típusú nevek minden esetben az adott településhez való viszonyt fejezik ki. A másik csoportba (M+F struktúra) tartozó neveknel, mint azt már a jelöletlen birtokviszonyt kifejező helyneveknel is említettem, a kiindulásul szolgáló helynév denotatív jelentése megegyezik az új névvel, mint a (Sajó) > *Sajó vize* víznév is utólag egészült ki a vize vízrajzi köznévi utótaggal.

2.2.1. Az S+F szerkezetű helynevek

Az ebbe a csoportba tartozó nevek helynévfajtként való eloszlása a következőképpen alakul:

a.) A legnagyobb számban előforduló helynevek a víznevek közül kerülnek ki, s itt is a legnagyobb arányban a településnév + a birtokos személyjeles *pataka* földrajzi köznévi szerkezetű névformákkal találkozunk. Ilyen típusú nevek a *Varbó pataka* (1303/352//450: *Warbopathaka*, KMHSz. 294), *Szikszó pataka* (1302>344: *Zekzou-pathaka*, KMHSz. 264), *Lüle pataka* (1299/324: *Luepataka*, KMHSz. 176), *Gönyű pataka* (1255: *Gunupotoka*, KMHSz. 114), és bennük a 'Varbó, Szikszó, Lüle, Gönyű településen folyó vagy ott eredő patak' funkcionális-szemantikai jelentés fejeződik ki. Találunk példát olyan *pataka* utótagú víznévre is, amelynek előtagjában a sajátást kifejező funkció nem településre utal, mint a *Telek pataka* (1318: *Thelek pothoka*, KMHSz. 274) névben is, ahol az előtagban valószínűleg a *telek* 'földterület, megművelt, trágyázott föld' értelemben használt közszó szerepel, és a név egy olyan patakot jelölt, amely ilyen területen folyt keresztül. De nem zárhatjuk ki e név esetében annak a lehetőségét sem, hogy az előtag egy *Telek* helynév, de a név szemantikai tartalma ebben az esetben sem változik (TÓTH 2001b: 147).

A 'lusta folyású patak' jelentésű *ér* földrajzi köznévi birtokos személyjeles származékát a *Solymos ere* (1344: *Solmusere*, KMHSz. 243) víznévben, amely valószínűleg a *Solymos* nevű tóból kifolyó patakot jelölte, illetve a *Kerek-tó ere* (1347: *Kerektoere*, KMHSz. 151) névformában, amely talán a Bihar vármegyei *Kerek-tó* helynek utalt efféle viszonyára.

A vízrajzi köznevek közül jelentős számban találkozhatunk a *töve* 'egy kisebb folyóvíznek egy nagyobbba való torkolásának helye' utótagú nevekkel. Ezek előtagja lehet egyrészes helynév, mint a *Karán töve* (+1183/326/363: *Karantui*, KMHSz. 144), *Harangod töve* (+1256: *Harangadthue*, KMHSz. 122) víznevek esetében, mely az adott vízfolyás torkolati vidékére utal, tehát 'a Harangod vízfolyás torkolata' funkcionális-szemantikai tartalom fejeződik ki benne. Az előtag azonban lehet kétrészes helynév is pl. *Árkos-patak töve* (1326: *Arkuspothaktuwe*, KMHSz. 36), mely az *Árkos-patak* torkolatát jelöli. A fentebb említett *ér* földrajzi köznévi nemcsak utótagként, hanem sajátást kifejező funkcióban állhat előtagként is, mint az *Ér töve* (1075/+124/+217: *Ertue*, KMHSz. 93) víznév is jó példája ennek, és valószínűleg egy kisebb folyó torkolatát jelölte. Az *Ér* mindemellett vízfolyás tulajdonnevekként is szerepelhet e névstruktúrában.

Hasonló szemantikai tartalommal használatos a *foka* 'nagyobb vizekből kiágazó, természetes eredetű vízfolyás, ér' vízrajzi köznévi utótag a kétrészes víznevek alkotásakor. A *Keli foka* (1192/374/425: *Losyuduna desc. usque Kelyfuka*, KMHSz.

148) víznév ennek értelmében a *Keli* halastó lefolyását jelöli, ugyanúgy, mint a *Bodza foka* ([1192]/394: *Bozyafuka*, KMHSz. 59) név esetében, ahol az előtag bizonyára a *Bodzás-tó*-ra vonatkozik.

A vizsgált névanyag nagyfokú heterogenitását mutatja, hogy a következő földrajzi köznevek csak egy-két névben szerepelnek pl. a *tava*, *feje*, *sara*, *ága*. Állóvizet jelöl a *Falu tava* ([1230]/231: *Folutoa*, KMHSz. 96) víznév, mely valószínűleg azt fejezi ki, hogy a tó valamely pontosan meg nem nevezett faluhoz tartozik, és a *Torda sara* ([1330 k.]: *Tordasara*, KMHSz. 280) név is, amelyben a *sara* földrajzi köznévi utótag arra utal, hogy az adott objektum egy mocsár *Torda* település környékén. Folyóvizet jelöl a *Szilvás feje* ([1230]/231: *Sciluasfee*, KMHSz. 265) név, melynek előtagjában a *Szilvás* patak neve található, maga a név pedig annak forrását nevezte meg, illetve a *Karasó ága* (1330: circa ramum aque Karasou *Karasoaga* dictum, KMHSz. 145), amely a *Karasó* folyó mellékágát jelölte.

b.) A víznevekhez hasonló arányban képviseltetik magukat az S+F struktúrájú birtokos jelzős szerkezetű névformák között a településnevek. Ezek egyik névalkotási módja a várnév + *alja* földrajzi köznévi összetétele. Ezek létrejöttét az motiválta, hogy az általuk jelölt település az előtagban megnevezett vár alatt alakulhatott ki (TÓTH 2001b: 58, 134). Ilyen típusú nevek pl. a *Füzéralja* (1332–5/PR.: *Fizeralia*, KMHSz. 106), és a *Szaláncalja* (1332–5/PR.: *Zalanthalia*, KMHSz. 247), melyekben a *Füzér* és *Szalánc* várhoz való tartozás viszonya fejeződik ki.

A *telke* és *falva* utótagú nevek az S+F struktúrájú, valamihez tartozásra utaló településnevek esetében kevés példát találtam. Ezekben a nevekben azt láthatjuk, hogy mind a *Malomfalva* (1339: *Molumfolua*, KMHSz. 180) és mind a *Kastélytelke* (1263/466/476: *Casteltheleke*, KMHSz. 146) nevek esetében az első névrész a településen lévő építményre utalást fejezi ki.

c.) A valamihez való tartozást kifejező jelölt birtokviszonyt megjelölő domborzati nevek mindegyike helynév + birtokos személyjeles földrajzi köznévi szerkezettel írható le. Leggyakoribb földrajzi köznévi utótag a *völgye* birtokos személyjeles névalak. Az ilyen típusú nevekben az adott településhez való tartozás fejeződik ki, mint pl. a *Bála völgye* (1248/326: *Balauelge*, KMHSz. 43) 'a Bála településen található völgy', *Bajka völgye* (1286/XVI.: *Bayka wewlgy*, KMHSz. 42), *Haró völgye* (1286/XVI.: *Horou welghy*, KMHSz. 124), és a *Rásony völgye* (1326/335: *Rasonwelge*, KMHSz. 229) nevek esetében. Kétrészes helynév az előtagja a *Nagy-gyűrű völgye* (+1326/[1400 k.]: *Nogh Gyuruelde*, KMHSz. 196) domborzati névnek, amely a

Nagy-gyûr nevû kiemelkedésről lefutó völgyet jelölte, így benne egy másik objektumhoz való viszonyítás jelenik meg. Szintén völgyet jelöl a *Maj(o)s gátja* ([+1235]/350/404: *Moyusgatha*, KMHSz. 179), melynek előtagja a közeli *Maj(o)s* településhez való viszonyt jelöli.

d.) A határnevek jelölésére használt leggyakoribb földrajzi köznévi utótagok a következők: a birtokos személyjeles *rétje*, *mezeje*, *erdeje* alakok. A vizsgált nevek mindegyikében 'az X nevû településen/patak mellett lévő objektum' szemantikai tartalom fejeződik ki, mint pl. a *Szeben rétje* (+1214/334: *Scebin Reth*, KMHSz. 250) 'a rét, mely Szeben település határában van', vagy a *Remec mezeje* (1270: *Remechmezeve*, KMHSz. 231) 'a mező, mely Remec pataknál található', illetve a *Vata erdeje* (1320: *Vatha erdey*, KMHSz. 296) nevek esetében.

e.) Az építményneveken belül a más helyhez való viszonyítás általában a birtokos személyjeles útnevek esetében jelenik meg. Ezeknek a neveknek az első névrésze általában azt a helyet jelöli meg ahonnan, vagy ahová az út vezet. Egyrészes helynév az alapja a *Baranka útja* (1341/342//XVIII.: *Baranka utha*, KMHSz. 45) névalakulatnak, mely *Baranka* település felé, illetve a *Hód útja* (1337: *Hodwth*, KMHSz. 130) névnek, mely pedig *Hód* településre vezet. A *Tekeres útja* (+1326/[1400 k.]: *Tekeres uta*, KMHSz. 274) útnév előtagjának szemantikai tartalma problémás, mivel egyrészt utalhat az elsődleges *Tekeres* pataknevre, de a *tekeres* ~ *tekerő* 'kanyargós, görbe' melléknév, illetve melléknévi igenév feltételezése is lehetséges (TÓTH 2001b: 147). E második magyarázat alapján a név a dolgozatomnak egy másik fejezetében tárgyalt kategóriába sorolható: a formális birtokviszonyt kifejező helynevekébe. Kétrészes helynév az alapja a *Homok-hegy útja* (1347: *Humukhegvtha*, KMHSz. 132) névnek, amely valószínűleg a *Homok-hegy*-en keresztül átvezető vagy arról lefutó utat jelölte meg.

Az építményneveken belül nemcsak utak, hanem várak megjelölésére is találunk ritkán példát, mint ez a Baranya vármegyében lévő *Vasszeg* település várát megnevező *Vaszegvára* (1330: a loco castris *Woszeghvara* dicti, KMHSz. 296) névben is megfigyelhető.

f.) A pontosan meg nem határozható helyet jelölő, ám bizonyára itt tárgyalandó helynevek előtagjaként helynév és helyet jelölő köznév is állhat. Egyszerû földrajzi köznév szerepel pl. az *Áj feje* (1255: *Ayfej*, KMHSz. 29) név esetében, amelynek szemantikai tartalma az *áj* 'keskeny, szûk völgy, szakadék' jelentésû főnév a hozzá kapcsolódó *fej~fõ* birtokos személyjeles 'kiindulás, kezdet' jelentésû utótaggal egy

'völgy kezdete' funkcionális jelentéssel magyarázható (TÓTH 2001b: 15). A helynév + *feje* szerkezetű nevek esetében a *feje* utótag valószínű a település kezdetét jelölhette, mint pl. a *Solymos feje* (1264/298/572: *Solumosfey*, KMHSz. 243) helynévben is.

Kétrészes helynév az előtagja a *Csabagáta farka* (1347: *Chabagatafarka*, KMHSz. 70), illetve a *Nagyút alja* (1320: *Nogutalia*, KMHSz. 198) helyneveknek, s ez utóbbi előtagja éppúgy magyarázható egy közvetlen adatokkal nem említett *Nagyút* mellett mélyebben fekvő földterület megjelöléseként, mint összetett földrajzi köznévi földrajzi köznévi előtagú névként (TÓTH 2001b: 109).

2.2.2. Az M+F szerkezetű helynevek

A kétrészes helynevek másik csoportját a víznév + földrajzi köznévi strukturális felépítésű nevek alkotják. A víznevek között problematikus csoportot alkotnak a *vize* földrajzi köznévi utótagúak. TÓTH VALÉRIA (1996) szerint ezekben a birtokos jelzős szerkezetű nevekben nem osztály-egyed viszony fejeződik ki, hanem rész-egész viszony, vagyis nem helyet megjelölő nevek ezek, hanem pl. a *Sajó vize* (1248/326: *Sayouvyze*, KMHSz. 235) esetében a *Sajó* patak vizéről van szó. Továbbá azt is megjegyzi, hogy ezt a viszonyt nehéz eldönteni, mivel a korai ómagyar korban nehéz megmondani, hogy a *víz* ~ *vize* köznévi mikor áll földrajzi köznévi, illetőleg anyagnévi szerepben.

A *vize* utótagú nevek első névrésze majdnem minden esetben önmagában is adathozható víznév, és keletkezési idejüket is figyelembe véve megállapíthatjuk, hogy az egyrészes nevek nagy többsége korábban keletkezett, mint a kétrészes helynevek. A már említett *Sajó vize* néven kívül ebbe a típusba tartoznak még a következő nevek: pl. *Ida vize* (1332: *Idawyse*, KMHSz. 135), *Eger vize* (1317: *Eguruize*, KMHSz. 88), *Hernád vize* (1333: *Hornaduyze*, KMHSz. 127), *Tarca vize* (1284: *Tarchauyze*, KMHSz. 272).

2.3. Formális birtokos jelzős szerkezetek

A jelölt birtokviszonyt kifejező helyneveken belül számolnunk kell egy sajátos kategóriával. Az ide tartozó nevek mindegyike birtokos személyjeles szerkezetű helynév. Viszont a jelentés szempontjából a birtokos személyjeles forma egy adott objektum valamely tulajdonságát fejezi ki, amint ez például az *Aszú völgye* (1318: *Ozyuuelgy*, KMHSz. 39) 'az a völgy, amely időnként kiszárad' funkcionális-semanticus jelentésű domborzati névben is megfigyelhető. Az ilyen típusú nevekben a birtokos személyjel megjelenése pusztán helynévi formáns értékű. Ezekben a nevekben

sem a valaki(k)hez, sem a valamihez való tartozás viszonya nem fejeződik ki – a birtokos jelzős szerkezet ellenére sem –, így ezeknek a neveknek a problematikája dolgozatomban témájával csupán távolabbról érintkezik.

3. Alternáns párok

TÓTH VALÉRIA (1996) használja az alternáns párok fogalmát, amely alatt az olyan neveket érti, amelyeknek birtokos személyjeles és anélküli változatuk is van, s ezek ugyanarra az objektumra vonatkoznak. A vizsgált nevek között mindössze 25 valaki(k)hez vagy valamihez való tartozást kifejező helynevet találtam példának az alternáns párokra. Ha ezeknek a névpároknak a történeti adatait vizsgáljuk, azt láthatjuk, hogy vannak közöttük olyanok, amelyeknél az elsődleges alak a jelöletlen birtokos jelzős változat, s ez a későbbiekben bővült a birtokos személyjellel, vagyis az *Oláhtelek* helynév 1283-ból van adatolva, míg a birtokos személyjeles *Oláhtelke* változata 1324-ből datálható. Ilyen jellegű adat még a *Bátoregyház* (1323: *Bathorighaz*, KMHSz.48) ~ *Bátoregyháza* (1340: *Batureghaza*, KMHSz. 48) településnév, illetve az *Aba nagyút* (1315: ad 1 viam magnam *Aba nog wt* vocatam, KMHSz. 27) ~ *Aba nagyútja* (1327/373/762: *Abanogutha*, KMHSz. 27) útnév is.

Azoknak a neveknek az esetében, amelyeknél a birtokos személyjeles formát adatolhatjuk korábbról, találunk olyan neveket, amelyek jelentős időkülönbséggel keletkeztek, mint pl. a *Bátatöve* (+1015/+158//403/PR.: *Batatue*, KMHSz. 48) ~ *Bátatő* (1346, 1348: *Bathathew*, KMHSz. 48) településnév. Az általam vizsgált alternáns párok keletkezési idejére inkább az jellemző, hogy a két névforma – a birtokos személyjellel ellátott, illetve az anélküli változat – ugyanabból az időből adatolható, vagyis a két forma párhuzamosan alakult és egy ideig egymás mellett élt. Ilyen típusú nevek a következők: *Harpanatelekek* (1251/335: *Hurpanateluk*, KMHSz. 124) ~ *Harpanatelke* (1251/339: *Harpanateluke*, KMHSz. 124), *Geréc-hegy* (1330/477: *Gerehygh*, KMHSz. 112) ~ *Geréc hegye* (1330/477: *Gerehyghy*, KMHSz. 112), *Let-fok* (+1264/[XIV.]: *Letfok*, KMHSz. 173) ~ *Let foka* (+1264/[XIV.]: *Let foka*, KMHSz. 174). E nevek esetében tehát nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy a birtokos személyjeles vagy az anélküli forma volt-e az elsődleges, vagy esetleg a variánsok párhuzamosan jöttek létre.

Ha ezeket az alternáns párokat helynévfajtként vizsgáljuk meg, azt láthatjuk, hogy dominánsan a településnevek képviselik ezt a csoportot, hiszen a valaki(k)hez vagy valamihez tartozást kifejező alternáns párok 50%-a ebből a helynévfajta típusból kerül ki. Ezek a funkcionális-szemantikai elemzés során két szerkezeti típust

képviselnek: az egyik az S+F szerkezetű *Csépánföldre* (+?1248>393, +?1248>394, 1282/379, 1319: *Chepanfelde*, KMHSz. 74.) ~ *Csépánföld* (1321>402: *Chepanful*, KMHSz. 74) típusú, a másik az S+M szerkezetű *Farkaskorhi* (1296/XV.: *Forkoskorhy*, KMHSz. 96) ~ *Farkaskorhija* (1296: *Forkoskurhya*, KMHSz. 96) típusú településnevekkel jellemezhető. Ez utóbbi szerkezeti típus csak személyhez tartozást kifejező helynevek esetében figyelhető meg, illetve a településneveken kívül más helynévtípusból nem találtam rá példát. Az S+F szerkezetű nevek ezzel ellentétben majdnem minden helynévfajta esetében képviseltetik magukat alternánpárjaikkal, pl. a *Megye pataka* (1318: *Megee pothoka*, KMHSz. 184) ~ *Megye patak* (1350: *Megyepatak*, KMHSz. 184) víznév, vagy a már említett *Geréc-hegy* ~ *Geréc hegye* domborzati név.

A *Csáki út* (1327: *Czhaky ut*, KMHSz. 70) ~ *Csák útja* (1340: *Chakuta*, KMHSz. 71) útnév különleges szerkezeti típust képvisel. Az elsődleges *Csáki út* név első névrészában a *Csák* családnév (nemzetségnév) *-i* képzős alakja áll, amely arra utalhat, hogy a szétszóródó Csák nemzetség egyes tagjai *-i* patronimikon vagy nemzetségi hovatarozást kifejező képzővel alakult *Csáki* személynevet viselték (TÓTH 2001b: 186). S a későbbiekben ez az *-i* képző – a második névrészen megjelenő birtokos személyjel megjelenésével párhuzamosan – eltűnt, s funkcióját valószínűleg a második névrészen megjelenő birtokos személyjel vette át.

4. A birtokos személyjel megjelenése a különböző névrészekben

A birtokos személyjel megjelenése az általam vizsgált kétrészes nevek első, illetve második névrészen is megfigyelhető. Néhány kivételtől eltekintve ez a morféma dominánsan a kétrészes nevek második, a helyfajtáját megnevező névrészen fordul elő, mint ezt a *Karasó ága* (1330: *Karasoaga*, KMHSz. 145), *Nagy-gyűr völgye* (+1326/[1400 k.]: *Nogh Gyuruelde*, KMHSz. 196), *Homok-hegy útja* (1347: *Humukhegvtha*, KMHSz. 132), *Csaba kútja* (1267/380: *Chabakuta*, KMHSz. 70.), *Ispán tava* (+?1248>393: *Spanthoa*, KMHSz. 136) nevek is példázzák. A valaki(k)hez vagy valamihez tartozást kifejező helynevek második névrészeként nemcsak fajtajelölő földrajzi köznév állhat második névrészként, hanem megnevező funkciójú helynév is, tehát a birtokos személyjel ezeken is megjelenhet: *Kelemenésnyékje* (>436: *Kelemenésneky*, KMHSz. 148), *Botkeménye* (1320: p. *Botkemene*, KMHSz. 64.). Ilyenkor az első névrészen megjelenő személynév vagy személyt jelölő közszó már

önmagában birtokosi viszonyra utal, s a településnévi utótagon megjelenő birtokos személyjel ezt nyomatékosítja.

A kétrészes nevek első névrészének második névelemén is megjelenhet a birtokos személyjel, viszont erre csak egy példát találtam, a *Szekeresvölgye-fő* (1331: *Zekereswlgfeu*, KMHSz. 253) helynevet. Ez a név valójában kétféle birtokosi funkciót is magába foglal: a *Szekeresvölgye-fő* név egészét tekintve jelöletlen a viszony s 'a Szekeresvölgye nevű hely kezdete, bejárata' funkcionális-szemantikai tartalommal írható le, de maga a *Szekeresvölgye* 'Szekeres település völgye' is birtokos jelzős viszonyt mutat, amely itt jelölt formában található meg. Mindkét alakban a birtokos viszony lokális természetű kapcsolatra utal.

A helynevek első, illetve második névrésze egyidejűleg is tartalmazhatja a birtokos személyjelet, de ez a jelölés nem gyakori a vizsgált névállományban, hiszen példának csak a *Csabaszdoka szádja* (1347: *Chabazurduka zada*, KMHSz. 70) *Csabagáta farka* (1347: *Chabagatafarka*, KMHSz. 70), *Gályahorka pataka* (1281/341: *Galahurkapotaka*, KMHSz. 109) neveket tudom hozni. A funkcionális-szemantikai jelentés szempontjából a *Szekeresvölgye-fő* típushoz tartoznak, viszont szerkezeti szempontból különböznek, hiszen itt mindkét névrész tartalmazza a birtokos személyjelet.

5. Minőségjelzős szerkezetek

A valaki(k)hez vagy valamihez tartozást kifejező helynevek csoportján belül külön kategóriát alkotnak az olyan kétrészes minőségjelzős szerkezetű helynevek, amelyekben a lokális viszonyt az első névrészen megjelenő *-i* melléknévképző fejezi ki. A már említett – és az általam vizsgált nevek esetében produktívnak számító – birtokos személyjellel kifejezett birtokosi viszony, illetve az itt említett *-i* melléknévképzővel megjelenített valakihez vagy valamihez tartozást kifejező nevek között funkcionálisan lényeges különbséget nem fedezhetünk fel.

A *Baski-patak* (1330: *Boskypotok*, KMHSz. 48) és *Zselizi-sár* (1274: *Selyzy sar*, KMHSz. 306) víznevek, illetve a *Bûdi-eresztvény* (1316: *Bwdyherestwyn*, KMHSz. 64) határnevek esetében az *-i* képző tehát a valahová tartozást kifejező melléknévképzővel azonosítható, amely KNEZSA (1949) szerint a birtoknévképzőből fejlődött ki. A *Baski-patak* esetében valószínűleg arra utal az *-i* képző, hogy a patak *Bask(a)* településen ered, a *Zselizi-sár* név *-i* képzős alakja pedig azt jelzi, hogy a víz *Zseliz* településen folyik át,

s hasonló szemantikai tartalom fejeződik ki a *Bûdi-eresztvény* megnevezésében is 'az erdő, mely Bûd település határában van'.

6. Összegzés

A történeti névanyag vizsgálata során a valakihez vagy valamihez tartozást kifejező jelölt, illetve jelöletlen birtokviszonyt megjelenítő helynevek kapcsán megállapítható, hogy igen változatos, heterogén csoporttal van dolgunk mind funkcionális, mind lexiális szempontból. A jelöltség e nevek esetében jóval gyakoribb névalkotási forma, mint a jelöletlenség. A valakihez vagy valamihez tartozást kifejező viszony megjelenése a településnevekre és a víznevekre jellemző nagy százalékban, hiszen mind a jelöletlen mind a jelölt helynevek esetében 70%-ban ebből a két kategóriából kerültek ki a vizsgált nevek.

A valakihez való tartozást kifejező víznevek esetében igazolódott a ZELLIGER ERZSÉBET kijelentése, miszerint ha ezek esetében a birtokos jelző személynév, akkor a köztük lévő viszony valóságos (*Ispán tava*), és ez jelölve is van (1991: 549). Ezt mutatja, hogy a vizsgált valakihez való tartozást kifejező víznevek dominánsan a jelölt birtokviszonnyal fejeződnek ki, jelöletlenre csak egy példa (*Csősz-patak*) szolgál. A vízneveken belül több olyan nevet is találtam, amelyen a birtokos személyjel megjelenése funkciótlan volt, mint a minőségjelzős szerkezetekben (*Kökényes pataka*). A víznevekre inkább valamely más objektumhoz való viszonyítás a jellemzőbb névalkotási forma, mint az *Árkos-patak töve* név esetében is.

A településnevek körében a valakihez való tartozást kifejező nevek jóval nagyobb arányban képviselik a kategóriát, mint a valamihez való tartozást kifejező helynevek. A birtokos személyjellel ellátott földrajzi köznévi utótagú nevek esetében személynév vagy személyt általában jelölő közszó első névrészként 95%-os gyakorisággal fordul elő. Ez igazolja KÁZMÉR MIKLÓS azon megállapítását – a *falva* utótagú nevekre vonatkozóan –, miszerint a *-falva* birtokos jelzős összetételű helynevek determinánsa főleg személynév, s valós birtokviszonyra utal (1970: 31), s hasonlóan valós birtokosi viszony fejeződik ki a *-telke* (másik gyakori településnévi) utótaggal alkotott helynevekben. Hasonlóan produktív helynévalkotó lexémaként vehetjük számba a településnevek esetében a *-háza*, *-laka*, *-monostora*, *-egyháza* közneveket is. Mind a jelölt, mind a jelöletlen valakihez tartozást kifejező településnevek esetében az utótag lehet egy már létező településnév, s az előtagban megjelenő személyhez való

viszony jelenik meg bennük, mint pl. *Ábelbodony*, *Majspályija* nevek esetében. A birtokos személyjel megjelenésének oka ezekben a nevekben is kérdéses, hiszen az előtagban megjelenő személy már önmagában kifejezi a birtoklás tényét, s a birtokos személyjel megjelenésével annak szemantikai tartalma nem változik, mint ezt a *Derzsbócs* ~ *Derzsbócsa* alternáns párok esetében is láthatjuk.

A domborzati nevek, építménynevek, illetve a határnevek esetében is a jelölt birtokos jelzős szerkezetek használata a gyakoribb. A személyhez való tartozás szemantikai jegy kifejeződése ezek esetében jóval ritkább, mint pl. a településneveknél, hiszen ezek esetében inkább az a szemantikai jegy fejeződik ki, hogy az adott objektum hogyan viszonyul az előtagban megjelenő objektumhoz, pl. a *Bajka völgye* 'Bajka településen található völgy' név esetében.

A birtokos személyjeles, illetve az anélküli alternáns párok vizsgálata adhatott volna talán magyarázatot arra, hogy a birtokos személyjel megjelenésének milyen nyelvi okai lehettek. Sajnos, egyértelmű válasz ezek esetében sem adható arra a kérdésre, hogy az ilyen nevek a birtokos személyjelet nem tartalmazó nevektől függetlenül, azokkal párhuzamosan, esetleg jelentéstani szempontból egyenértékűként, vagy időben később jöttek létre, így e nevek keletkezéstörténete továbbra is meglehetősen homályos marad számunkra.

Arra a kérdésre, hogy a *Baski-patak* 'Bask település pataka' *-i* melléknévképzővel kifejezett, illetve a *Garadna pataka* 'Garadna település pataka' birtokos személyjellel megjelenített birtokosi viszonyok mögött milyen névrendszertani tényezők állnak, nem lehet egyértelmű választ adni. Dolgozatom megírása előtt azt feltételeztem, hogy a két típus hasonló arányban képviselteti magát, viszont az elvégzett vizsgálatok alapján arra a következtetésre jutottam, hogy az *-i* melléknévképzővel kifejezett lokális viszony jóval ritkább névalkotási mód lehetett a korai ómagyar kor kétrészes helyneveiben, mint a birtokos személyjellel megjelenített birtokosi viszony.

Szakirodalom:

- BENKŐ LORÁND (1947), Víz- és helységneveink viszonyához: MNy. 43: 259-263.
- FEHÉRTÓI KATALIN (2005), Árpádkori személynévtár 1000-1301
- FÖLDES LÁSZLÓ (1971), A –telek 'földterület' jelentéstörténete: MNy. 67: 418-431.
- GYÖRFFY ERZSÉBET (2004), Az Árpád- kori folyóvíznevek lexikális szerkezetének jellemzői a Sajó vízgyűjtőterületén In: Helynévtörténeti tanulmányok 1, Szerk: HOFFMANN ISTVÁN- TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 129-144.
- HOFFMANN ISTVÁN (2005), Korai magyar helynévszótár 1000–1350 1. Abaúj–Csongrád vármegye, Debrecen.
- JUHÁSZ DEZSŐ (1988), A magyar tájnévadás. NytudÉrt. 126. sz. Bp.
- KÁLMÁN BÉLA (1989), A nevek világa. 4. átdolgozott kiadás. Debrecen.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1970), A »falu« a magyar helynevekben (XIII-XIX. sz.). Bp.
- KISS LAJOS (1988), Földrajzi nevek etimológiai szótára I- II. kötet, Bp.
- KNIEZSA ISTVÁN (1949), Az –i helynévképző szerepe a magyarban: MNy. 45: 100-7.
- LŐRINCZE LAJOS (1947), Földrajzineveink élete. Bp.
- MEZŐ ANDRÁS (1996), A templomcím a magyar helységnevekben (11-15.sz.). Bp.
- PÓCZOS RITA (2001), Az Árpád- kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése, Debrecen.
- RÁCZ ANITA (2005), Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata, Debrecen.
- RÁCZ ANITA (2007), A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára, Debrecen.
- SZABÓ ISTVÁN (1966), A falurendszer kialakulása Magyarországon (X-XV. század). Bp.
- TÓTH VALÉRIA (1996), Birtokos jelzős mikrotoponimák a korai ómagyar korban: MNyj. 33: 59-70.
- TÓTH VALÉRIA (1999), Helynevek a helynevekben, MNyj. 37: 435-42.
- TÓTH VALÉRIA (2001a), Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban (Abaúj és Bars vármegye). Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA (2001b), Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára, Debrecen.
- ZELLIGER ERZSÉBET (1991), Szóösszetétellel keletkezett tulajdonnevek a korai ómagyar korban: NÉ. 13: 15-32.